

**В.В. КУЗОВКОВ**

## **ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ ТА МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ У ІХ ст.**

*В статті досліджується характер зв'язків Хозарського каганату з мусульманським світом у ІХ ст. Автор звертає увагу на те, що в цей час відбувається важлива трансформація двосторонніх зв'язків. Попередні військові конфлікти хозар з Халіфатом відходять у минуле. Більш важливе місце в хозарсько-мусульманських відносинах відтепер відіграють торгівельні контакти.*

**Ключові слова:** *Хозарський каганат, Арабський халіфат, мусульманський світ, міжнародні зв'язки.*

Сьогодні хозарські дослідження є одним з перспективних напрямків вітчизняної медієвістики і це не випадково. Протягом раннього середньовіччя Хозарський каганат був тією державою, що формувала політичний мікроклімат в Східній Європі. З Хозарією тісно пов'язана рання історія Давньоруської держави. Однак важливим вектором зовнішньої політики каганату був східний, до якого зокрема можна віднести відносини з державами мусульманського світу. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує трансформація характеру цих відносин у ІХ ст., коли обидва партнери переживали період суспільно-політичних змін.

В Хозарії, певною мірою, ці зміни були зумовлені прийняттям юдаїзму. Цей політичний крок переводив хозар в очі мусульманського права з категорії язичників до категорії "народів Писання". Хозарські кагани офіційно стверджували себе, як третю силу у Західній Євразії, що рівнозначна християнським імператорам та мусульманським халіфам. Однак для того, щоб глибше дослідити зміни у відносинах обох держав треба зробити порівняльний аналіз їхнього становища на зламі VIII - IX ст. У цьому випадку вихідним для нас може бути аналіз становища халіфату, оскільки відомості про Хозарію цього часу уривчасті.

На межі VIII - IX ст. Арабський халіфат, де на той час править Харун ар-Рашид (786 - 809), досягає zenіту своєї могутності. Наслідки кризи середини VIII ст. були остаточно подолані. Вдалося досягти стабілізації фінансів та розвитку як внутрішньої, так і міжнародної торгівлі. Однак поглиблюються проблеми з комплектацією війська, оскільки ополчення арабів поступово втрачає свою боєздатність [23, с.273-274].

За правління Харун ар-Рашида розвиваються відцентрові тенденції. У 788 р. на північному заході Магрибу, від Багдаду відокремлюється держава шіїтів - Ідрісидів, яка на певний час стає центром шіїтської опозиції. У 800 р. стають фактично незалежними еміри Тунісу, Аглабиди. Однак ця династія, до свого падіння у 909 р., визнає зверхність халіфів Багдаду. На сході халіфату, в Маверанахрі, у 806 р. вибухає сепаратистський рух Рафі б. Лайса [2, с.258]. У 808 р. починається рух хурамідів в Азербайджані, який за нащадків Харун ар-Рашида, переростає в повстання Бабека.

Харун ар-Рашид проводив достатньо успішну зовнішню політику. У 804 - 807 рр. його війська ведуть успішні дії проти візантійців в Малій Азії. Арабам вдається розорити східну частину малоазійських володінь Візантії і захопити Кіпр [23, с.273].

Налагоджуються стосунки халіфату з імперією франків. Харун ар-Рашид та Карл Великий обмінюються посольствами та подарунками [8, с.233 - 234]. Зближенню двох держав, на наш погляд, сприяла жорстка позиція Візантії щодо визнання титулу імператора за Карлом Великим [23, с.274].

Згідно з аль-Масуді, повернення Хозарії до юдаїзму трапилось саме за правління Харуна ар-Рашида (786-809). М.І. Артамонов датує цю подію періодом між 800 та 809 рр.,

аргументуючи свою точку зору тим, що хозари, які вторглися у 799 р. до Азербайджану, були ще язичниками [1, с.266].

Прийняття юдаїзму Хозарією було певним ударом по інтересах Арабського халіфату в Східній Європі. Халіфи були зацікавлені в розповсюдженні мусульманства в цьому регіоні. Першу спробу повернення хозар до ісламу було зроблено під час походу на Хозарію Мервана б. Мухамада у 737 р. З відомостей єврейсько-хозарського листування відомо, що поверненню хозар до юдаїзму передував диспут при дворі хозарського кагана, в якому брали участь юдейський раввін, християнський священик та мусульманський мулла. Успіх раввіна зумовив вибір хозарської політичної верхівки [14, с. 77 - 80, 94 - 97].

Як вважають дослідники, серед факторів, що вплинули на вибір Хозарії, не останню роль грали близькість торгівельних інтересів хозарської верхівки та юдейської спільноти Хозарії. Хозарські кагани були зацікавлені в розвитку транс'євразійській торгівлі через територію своєї держави, яка завдяки встановленим митам, давала великі надходження до бюджету каганату [21, с.151 - 152].

Юдеї на території, підвладній каганату, мешкали ще з початку I тисячоліття н.е. [1, с.264-265]. Розповсюдженість юдейських спільнот на значній території Євразії сприяла зростанню єврейської міжнародної торгівлі. У VIII - IX ст., завдяки постійним війнам між мусульманськими та християнськими державами, саме юдейські купці могли виступити посередниками в торгівлі між ворогуючими сторонами [11, с.68-82; 20, с.143]. У цей же час юдейські купці діють і на Великому шовковому шляху. Отже, повернення до юдаїзму політичної верхівки Хозарського каганату, держави, що займала центр Євразії, сприяло подальшому розвитку єврейської міжнародної торгівлі на континенті.

На нашу думку, саме повернення до юдаїзму вплинуло на зміну векторів зовнішньої політики Хозарії. Хозарські кагани були змушені відмовитись від активної територіальної експансії. Відверті агресивні дії проти будь-якої християнської або мусульманської країни могли негативно відобразитись на міжнародній торгівлі і вплинути на погіршення становища юдейської спільноти. Отже, головною метою зовнішньої політики Хозарського каганату стає забезпечення свого контролю на міжнародних торгівельних шляхах.

На хозарсько-мусульманські відносини позитивно вплинуло припинення відвертої хозарської експансії у Закавказзі. Однак, оскільки цей регіон межував з життєво важливими центрами каганату на території сучасного Дагестану, хозарам доводилось шукати інших важелів впливу на ситуацію тут.

Великий інтерес хозари повинні були проявляти і до ситуації в Середній Азії. В середині VIII ст. араби, завдавши поразки китайцям біля Таласу, стали господарями цього регіону і поставили під свій контроль значний відрізок Великого шовкового шляху. Ця обставина вимагала від хозарів враховувати арабські інтереси, щоб мати можливість вести тут торгівлю. У той же час Хозарській каганат, володіння якого доходили до Аральського моря і сам міг впливати на ситуацію в регіоні [12, с. 46; 15, с. 22-32]. На думку Л.М.Гумільова, ще під час хозарсько-арабських війн I половини VIII ст. хозари координували свої дії з антиарабськими заходами середньоазіатських князів та кочовиків [1, с. 203, 205, 210-211]. Можна припустити, що політичні зв'язки, налагоджені у VIII ст., розвивались і у IX ст. Виходячи з цих міркувань, треба звернути увагу на виступ Рафі б. Лайса в Маверанахрі у 806 - 809 рр.

У 806 р. Рафі б. Лайс, нащадок колишнього намісника Маверанахра, виступив проти центральної влади, вбив намісника Самарканда та взяв під свій контроль значну частину Середньої Азії [2, с. 258]. Ці події мали великий міжнародний резонанс та знайшли відображення навіть у візантійській "Хронографії" Феофана [16, с. 353.]. Рафі б. Лайс був підтриманий правителями Шаша (Ташкента), Фергани, Ходжента, Осрушани, Бухари, Хорезма, Хутталя, а також токуз-огузами, карлуками і Тибетом [2, с. 258-259]. На нашу думку, поява незалежного мусульманського володіння в Середній Азії відповідала інтересам Хозарії, оскільки знімала необхідність узгодження торгівельної політики з Багдадом. Таким чином, антихаліфська коаліція, що виникла у 806 - 809 рр., могла користуватись хозарською підтримкою.

Аль-Мамун, син Харун ар-Рашида, який обійняв посаду правителя Хорасана після смерті батька у 809 р., зміг приборкати сепаратистський рух в Середній Азії. Рафі б. Лайс віддався в полон; Согд, Осрушана, Фергана визнали арабську зверхність, а інші володарі припинили ворожі дії проти Арабського халіфату [2, с.260]. Однак у 811 р., коли аль-Мамун виступив у війні проти свого брата халіфа Мухамада аль-Аміна, проти арабів готові були виступити карлуки, Тібет, Кабул і Отрар. Аль-Мамуну, завдяки великим поступкам, вдалося зламати плани нової коаліції [2, с.260].

У 810 - 820 - х рр. на хозарсько-мусульманські відносини повинно було впливати зближення Хозарії з Візантією, де відновлюється політика іконоборництва. Візантія змогла вийти із зовнішньополітичної ізоляції, в яку вона потрапила за часів Нікіфора I (802-811). Михайло I (811-813) налагоджує відносини з франками [8, с 234]. Лев V (813-820) укладає мир з Болгарією [22, с. 18]. Таким чином, поліпшується положення європейських володінь імперії. Михайло II (820-829) надає пільги юдеям на території Візантії, що могло бути кроком, спрямованим на зближення з Хозарією [25, с. 25].

Арабський халіфат в ці часи продовжує проводити ворожу політику щодо Візантії. Аль-Мамун підтримує повстання Фоми Слов'янина у 820-823 рр., Аглабіди, васали Багдада, починають вторгнення до Сицилії [10, с. 72, 74]. Однак уряд аль-Мамуна в більшій мірі зайнятий вирішенням внутрішніх проблем. Особливо складним для халіфату в цей час стає становище у Закавказзі. Тут посилюється рух хурамів, який очолює Бабек. Численні спроби халіфських військ нанести поразку повсталим, були невдалими. У 816 р. владу халіфа відмовляється визнавати валі Тіфліса, Ісхак [19]. Близько 810-826 рр. в Грузії проти мусульман успішно діє куропалат Ашот, який закладає засади для відбудови незалежної Картлі [25, с. 30-32].

Послаблюється влада халіфа і у східних володіннях. Ми спостерігаємо тут за сепаратистськими тенденціями ще за часів Харун ар-Рашида. Аль-Мамун веде з ними боротьбу без особливого успіху. У 821 р. його намісниками в Хорасані стають Тахіриди, а в Середній Азії - Саманіди [23, с. 276]. Однак обидві династії, представники яких вважались особисто вірними Багдадові, стають на шлях здобуття незалежності.

Про відносини халіфату з Хозарією в період правління аль-Мамуна судити важко, оскільки в письмових джерелах не має про це прямих звісток. Послаблення халіфського впливу в Закавказзі було вигідно Хозарії, оскільки сприяло безпеці південного кордону каганату, а прихід до влади в Середній Азії Саманідів надавав нових можливостей для забезпечення єврейської торгівлі по Великому шовковому шляху. Враховуючи сприятливі умови для розвитку єврейської торгівлі у Візантії в 820-х рр., а також у Франкській імперії, можна зробити припущення, що виникнення незалежних мусульманських держав було фактором, який позитивно вплинув на становлення міжнародної торгівельної мережі євреїв - рахдонітів [2, с. 294-297]. Відсутність будь-яких військових акцій з боку Хозарії для забезпечення своїх інтересів скоріш за все пояснюється бажанням хозарської політичної верхівки відігравати роль третьої сили в протистоянні християнського і мусульманського світу, і побоюванням, що відвертий військовий конфлікт з халіфатом може завадити реалізації власних торгівельних інтересів.

У 830-х рр. характер відносин Хозарії та мусульманського світу змінюється. Хозарія поглиблює свої контакти з Візантією, і ми можемо припустити існування військового союзу між двома імперіями. Позиції Хозарії в Східній Європі опиняються під загрозою в зв'язку з появою конкурента - Русі, тому каганат намагатиметься забезпечити собі підтримку Візантії, якій загрожували походи руських дружин. Візантії потрібна була допомога у протистоянні з халіфатом.

У 833 р. халіфом в Багдаді стає аль-Мутасім, який проводить низку реформ з метою укріпити центральну владу. Так, було сформовано гулямську гвардію, основу якої склали тюрки-раби, та перенесено резиденцію з Багдада до Самарри [18, с. 260-262]. Реформоване військо було направлено на придушення сепаратистського руху всередині халіфату. У 835-837 рр. полководець аль-Мутасіма Афшин наніс поразку хурамів Бабек та придушив їхній рух

[18, с. 262-263]. Головний сепаратистський центр в Закавказзі було знищено, однак проти халіфату виступає Візантія. Згідно з арабськими джерелами, хозарські контингенти знаходились у складі візантійського війська, яке у 837 р. діяло проти мусульман в Малій Азії [20, с. 123]. У 838 р. араби нанесли поразки візантійському імператору Феофілу, однак на цей раз хозари в візантійській армії не згадуються [18, с. 266-267].

Отже, можемо констатувати, що у 830-х рр. в зв'язку зі зближенням Хозарії з Візантією, хозарсько-мусульманські відносини загострюються. Арабський халіфат переміг у протистоянні з хозарсько-візантійською коаліцією і зміцнив свої позиції в Закавказзі. Нез'ясованим залишається питання про можливі хозарсько-хурамітські зв'язки, що пов'язано з відсутністю відповідних свідоцтв в джерелах.

Завдяки фактичній незалежності від Багдаду мусульманських володінь в Середній Азії, протистояння Хозарії та Арабського халіфату не вплинуло на хозарсько-мусульманську торгівлю. Зацікавлення у арабських політиків повинні були викликати зміни в політичній ситуації у Східній Європі, які відбувалися в цей час. На наш погляд, саме з метою розібратися в новій розстановці політичних сил за часів правління халіфа аль-Васіка (842-847) до Східної Європи було направлено дипломатичну місію.

Згідно з Ібн Хордадбехом, халіф аль-Васік, наступник аль-Мутасіма, бачив уві сні, що стіну, побудовану За-л-Карнайном (Олександром Македонським), яка захищає мусульманський світ від народів йаджудж і маджудж (Гога та Магога), зруйновано. Це змусило халіфа відправити на північ місію Саллама ат-Тарджумана, щоб дослідити вірність свого сновидіння. Подорож Саллама ат-Тарджумана тривала 28 місяців. Він пройшов через Кавказ та Хозарію на північ. Після Хозарії Ібн Хордадбех не згадує конкретних назв країн, через які далі тривав шлях місії [6, с. 130].

Переконавшись, що мур, який захищає від йаджуджів та маджуджів, міцний і надійний, Саллам ат-Тарджуман повернувся до Багдаду через Середню Азію. Коли він проходив через володіння Тахіридів, в Хорасані еміром був Абдаллах б. Тахір, який, як відомо, помер у 844 р., отже, подорож Саллама можна датувати 842-844 рр. [2, с. 587].

На нашу думку, місія Саллама ат-Тарджумана на північ повинна була переслідувати якусь політичну мету. Згідно з Ібн-Хордадбехом, подібною метою було зв'язування ситуації навколо легендарних йаджудж та маджудж. При цьому цікавим виглядає, на наш погляд, маршрут місії, який охоплює значну територію. У зв'язку з висловленими міркуваннями правильним виглядає питання про те, кого мав на увазі халіф аль-Васік під йаджуджами та маджуджами.

У візантійській літературі в народах Гога і Магога бачили племена, що мешкали далеко на півночі. Подібний погляд призводив до того, що візантійські автори доволі часто ідентифікували з цими народами русів [4, с. 79, 183, 211-212]. Як відомо з різних джерел, близько 830-х рр. руси активно виходять на політичну арену Євразії. У середині IX ст. обмеженість інформації про них в мусульманському світі могла породжувати найдивовижніші асоціації і диктувала необхідність збирання матеріалу стосовно них. Тому, на наш погляд, можна припустити, що головною метою місії Саллама ат-Тарджумана був збір нової інформації про ситуацію в Східній Європі в зв'язку з появою русів. Це було необхідно для формування нової лінії політики халіфату в цьому регіоні.

За часів аль-Васіка (842-847) та його наступника аль-Мутаввакіля (847-861) на відносини Хозарії з Арабським халіфатом продовжує впливати арабсько-візантійський конфлікт. Однак, тепер халіфат вже був не в змозі здійснювати централізовані походи проти Візантії, оскільки на перше місце в політиці халіфів виходить боротьба з сепаратистськими рухами. Візантії в цей час протистоять сили прикордонних еміратів Мелітїни та Тарсу. Мусульманам суттєво допомагав союз з павликіанами - еретичною сектою в Малій Азії. Мусульмансько-павликіанській коаліції вдається стримувати візантійський наступ до початку 860 - х рр. [10, с. 173]

Більш бурхливо розгортаються події в Закавказзі. У 851 р. у вірменських та грузинських князівствах починається антимусульманський рух, спрямований на відокремлення цих територій від халіфату [5, с. 106; 9, с. 113; 17]. Християни Закавказзя сподівались на підтримку

Візантії. Аль-Мутаввакіль, розуміючи складність положення, кинув всі сили на придушення виступу. До 855 р. халіфським військам вдалося приборкати сепаратистів. Багато вірменських та грузинських князів було вивезено в якості заручників до Самарри [9, с. 112-113.].

В арабських джерелах збереглися відомості, які дозволяють припустити можливість участі Хозарії у подіях в Закавказзі. Відомо, що у 855 р. Буга Старший, керівник мусульманських військ у Закавказзі, готував похід проти хозарів [19]. Деякі джерела вказують, що Буга провів успішний похід проти Хозарії, інші - що його було знято з посади головнокомандуючого за зв'язки з хозарами [19]. Тоді ж, на північних кордонах своїх володінь проти язичників діють еміри Дербенту [19]. Оскільки на північ від Дербента починались володіння Хозарського каганату, можна зробити висновок, що дії дербентських емірів були спрямовані проти хозарських васалів і були узгоджені з діями головних сил мусульман, якими керував Буга.

Цікаву відомість про події в Закавказзі дає аль-Якубі. У 853-854 рр., коли війська Буги загрожували північногрузинському племені санарійців, ті звернулись за допомогою до володарів Візантії, Хозарії та Русі [24, с. 196]. Результат прохання невідомий, однак його наявність симптоматична.

Не зважаючи на успіхи в Закавказзі, халіфат не продовжує експансію в цьому регіоні, задовольнившись відновленням старих позицій. У 861 р. тюркські гвардійці гулями вбили халіфа аль-Мутаввакіля і в халіфаті почалась політична криза. У 861-870 рр. на халіфському троні в Самаррі змінюється декілька правителів, які повністю залежать від тюркських гвардійців. У ці часи послаблюється влада халіфату і в інших регіонах. У 868 р. в Єгипті стверджується напівзалежна від Багдада династія Тулунідів [23, с. 276]. В Ірані проти халіфської влади виступають Саффаріди, які ведуть боротьбу проти Тахіридів та Саманідів, формальних васалів Багдаду [2, с.274-284; 3, с.458-482]. У Закавказзі стверджуються династії емірів Ширвана та Дербенту, які хоч і підпорядковуються намісникам халіфа, однак все більше укріплюють свою незалежність [19].

Відомо, що у 860-х рр. серед тюркських гвардійців халіфа були й хозарські гулями, які також брали участь у політичній боротьбі. Однак ми не можемо стверджувати, що їхня діяльність була пов'язаною з політикою Хозарії. Таких відомостей джерела не надають. Гулями були об'єднані власними корпоративними інтересами.

Хозарія у 870-880-х рр. опиняється в серйозному конфлікті з Візантією, яка за часів правління Василя I намагається встановити свій вплив в Центральній та Східній Європі. Візантія складає антихозарську коаліцію з васалів каганату. Хоча Хозарії вдається вистояти, внутрішня війна значно послаблює каганат. У 882 р. під владою Олега об'єднується Північна та Південна Русь [13, с.195]. Таким чином, у Східній Європі виникає нова могутня держава, яка здатна протистояти хозарському впливу в цьому регіоні.

Мусульманський світ у 870-880 рр. більшою мірою був зайнятий внутрішніми негараздами і не міг скористатися конфліктом Хозарії з Візантією. У 870 р. халіфський трон обійняв аль-Мутамід, але фактичним правителем халіфату був його талановитий брат аль-Муваффах [18, с.397]. Йому довелося тривалий час вести війну проти повсталих чорношкірих рабів-зінджів на півдні Месопотамії та династії Саффарідів, яка не визнавала зверхність халіфів [18, с.398-399, 404.]. Посилювались шийтські рухи в межах халіфату. Більш незалежними стали Тулуніди Єгипту. В цілому, аль-Мутаміду та аль-Муваффаку вдалося зміцнити халіфську владу після кризи 861-870 рр., однак територія, на яку розповсюджувалась фактична халіфська влада, значно зменшилась.

Якщо про відносини Хозарії з Багдадом в цей час казати важко, то про відносини з халіфськими васалами ми можемо говорити більш впевнено. Згідно з літописом Ширвана та Дербенту відомо, що у 880-х рр. відбулось декілька походів дербентських емірів проти володарів Північного Дагестану [19]. Поглиблюються торгівельні зв'язки Хозарії з мусульманськими державами Середньої Азії, що призводить до появи в Поволжі міцної мусульманської спільноти. Відомості про неї ми маємо в описах Хозарії початку X ст. [7, с.221]. В цей час мусульмани в регіоні були вже достатньо впливовою силою, яка починає значною мірою впливати на хозарську зовнішню політику в т.ч. і на східному напрямку.

Таким чином, у IX ст. відносини Хозарського каганату з Арабським халіфатом значною мірою змінюються. У Халіфаті в цей час посилюються відцентрові тенденції, що призводять до появи нових, напівзалежних від Багдада, державних утворень. Припиняється відверте хозарсько-арабське протистояння в Закавказзі. На відносини більший вплив починає оказувати зростаюча міжнародна торгівля. Відображенням цих тенденцій стає утворення транс'євразійської торгівельної мережі рахданітів. З прийняттям юдаїзму хозарською політичною верхівкою каганат починає відігравати більш активну роль в торгівельних стосунках між окремими регіонами континенту. В Ітілі, столиці Хозарії, з'являється мусульманська спільнота, яка згодом починає оказувати свій вплив на формування зовнішньої політики каганату.

### Список використаних джерел та літератури:

1. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. - Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. - 524 с.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / В.В. Бартольд // Бартольд В.В. Соч.. - М.: Изд-во восточной литературы, 1963. - Т.1. - 760 с.
3. Голден П. Тюрки-хазары-гулямы на службе у халифов /П.Голден // Хазары. Евреи и славяне.- М. – Иерусалим, 2005. – Т.16. – С. 458 – 482.
4. Диакон Л. История / Л. Диакон. - М.: Наука, 1988. - 240 с.
5. Драсханакертци И. История Армении / И. Драсханакертци. – Ереван: АН Арм. ССР, 1986. – 344 с.
6. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Ибн Хордадбех. - Баку: Элм, 1986. - 428 с.
7. Ал-Истахрий. Книга путей царств /Ал-Истахрий // СМОМПК. - 1901. - Вып. XXIX. - С. 3-45.
8. Историки эпохи Каролингов. – М.: РОССПЭН, 1999. – 287 с.
9. История армянского народа: с древнейших времен до наших дней / Под ред. А.Н. Тер-Гевондяна. - Ереван: ЕГУ, 1980. - 460 с.
10. История Византии / Под ред. З.В. Удальцовой. - М.: Наука, 1967. - Т. 2. - 472 с.
11. Калинина Т.М. Торговые пути Восточной Европы IX века ( по данным Ибн Хордадбега и Ибн ал-Факиха) / Т.М.Калинина // История СССР. – 1986. - №4. – С. 68 – 82.
12. Калинина Т.М. Употребление этникона ал-хазар в арабско-персидских источниках IX – X вв./Т.М.Калинина // Хазарский альманах. – Харьков: Каравелла, 2002. – С. 41 – 51.
13. Кирпичников Л.Н., Дубов И.В., Лебедев Г.С. Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени) / Л.Н.Кирпичников, И.В.Дубов, Г.С.Лебедев //Славяне и скандинавы. - М.: Прогресс, 1986. - С. 189-297.
14. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в./ П.К.Коковцов - Л.: АН СССР, 1932. - 134 с.
15. Кудыма. Книга о земельном налоге / Кудыма // СМОМПК. - 1903. - Вып. XXXII. - С. 22-33.
16. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. - М., 1890. - 374с.
17. Летопись Картли.// [www.vostlit.info](http://www.vostlit.info)
18. Ал - Масуди, Абу-л-Хасан Али б. ал-Хусайн б. Али. Золотые копи и россыпи самоцветов/ Абу-л-Хасан Али б. ал-Хусайн б. Али Ал - Масуди. - М.: Наталис, 2002. - 800 с.
19. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X - XI вв. / В.Ф. Минорский. - М.: Изд-во восточной литературы, 1963. - 242 с.
20. Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье /Д.Е.Мишин. - М.: Институт востоковедения РАН, 2002. - 368 с.
21. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А.П.Новосельцев. - М.: Наука, 1990. - 263 с.
22. Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей / Продолжатель Феофана. - СПб.: Наука, 1992. - 348 с.
23. Рубель В.А. История середньовічного сходу: Курс лекцій / В.А. Рубель. - К.: Либідь, 1997. - 464 с.
24. Сахаров А.Н. Дипломатия древней Руси: IX - первая половина X в. / А.Н.Сахаров. - М.: Мысль, 1980. - 358 с.
25. Сумбат Давитис – дзе. История и повествование о Багратионах и царях наших грузинских / Сумбат Давитис – дзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1979. – 34 с.

**V.V. KUZOVKOV**

### **KHAZAR KHAGANATE AND THE MUSLIM WORLD IN THE IX CENTURY**

*The article investigates the nature of the relationship of the Khazar Khaganate to the Muslim world in the IX century. The author draws attention to the fact that at this time occurred important transformation of bilateral relations. Previous military conflicts with the Caliphate Khazars recede into the past. More space in the Khazar-Muslim relations have trade relations.*

**Keywords:** *the Khazar Kaganate, the Arab Caliphate, the Muslim world, international relations.*

**B.B. КУЗОВКОВ**

### **ХАЗАРСКИЙ КАГАНАТ И МУСУЛЬМАНСКИЙ МИР В IX ВЕКЕ**

*В статье исследуется характер отношений Хазарского каганата с мусульманским миром в IX веке. Автор обращает внимание на то, что в это время происходит важная трансформация двухсторонних связей. Предыдущие военные конфликты хазар с Халифатом отходят в прошлое. Больше место в хазаро-мусульманских отношениях занимают торговые связи.*

**Ключевые слова:** *Хазарский каганат, Арабский халифат, мусульманский мир, международные связи.*